

تفسیر آیات ۱ تا ۲۰ سوره بقره؛ برگرفته از کتاب منتشر نشده
«أطیب الثمرة فی تفسیر سورة الحمد و البقرة»- سیدهاشم حسینی تهرانی
علمی- پژوهشی
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال هجدهم، شماره ۷۲ «ویژه پژوهش‌های قرآنی»، پاییز ۱۴۰۰، ص ۱۱۳-۱۴۱

تفسیر آیات ۱ تا ۲۰ سوره بقره؛ برگرفته از کتاب منتشر نشده «أطیب الثمرة فی تفسیر سورة الحمد و البقرة»

سیدهاشم حسینی تهرانی

چکیده: در این مقاله که بخشی از تفسیر چاپ نشده سیدهاشم حسینی تهرانی با عنوان أطیب الثمرة فی تفسیر سورة الحمد و البقرة است، تفسیر آیات یکم تا بیستم سوره بقره آمده است. در این گفتار، به ترتیب، ترجمه و تجزیه و ترکیب و تفسیر آیات بیان می‌شود. ضمن آن مطالبی در زمینه تفاوت کلام با کتاب، معانی کلمات کتاب و ریب و تقوا و ویژگی‌های متقین مطرح شده است. **کلیدواژه‌ها:** اطیب الثمرة فی تفسیر سورة الحمد و البقرة (کتاب)؛ نسخه‌های خطی - تفسیر قرآن؛ تفسیر سوره بقره؛ تجزیه و ترکیب آیات؛ معنای کتاب، مفردات قرآن؛ معنای کتاب؛ معنای ریب؛ معنای تقوا؛ متقین؛ حسینی تهرانی، سیدهاشم.

در باره تفسیر اطبیب الثمرة و شیوه نگارش و شرح حال مؤلف آن، در مقدمه تفسیر سوره حمد، برگرفته از این تفسیر که در سفینه ۴۶ منتشر شده بود، توضیح داده شده است. در این مقاله، تفسیر آیات سوره ۱ تا ۲۰ سوره بقره از این تفسیر - که تا کنون منتشر نشده است - انتشار می‌یابد. در اینجا باید از مرحوم حجة الاسلام شیخ محمدرضا کریمی (متوفی ۸ محرم ۱۴۴۳) که نسخه این تفسیر به اهتمام و استنساخ ایشان از روی نسخه اصل، محفوظ مانده و به دست ما رسیده است، یاد کنیم. رحمت خدا بر او و دیگر عالمان عامل باد.

بسم الله الرحمن الرحيم

سورة البقرة (۲)

در مکه نازل شده، عدد آیاتش ۲۸۶ است.

بسم الله الرحمن الرحيم.

الم (۱) ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (۲) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ
مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳) وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَ مَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ
(۴) أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۵)

ترجمه: به نام خداوند بخشنده مهربان. الف لام میم (ار رموز قرآن است) (۱)
آن کتاب، ربیبی درش نیست، هدایت است برای پرهیزکاران (۲) کسانی که به غیب
ایمان دارند و نماز را برپا کنند و از آنچه بر خورادرشان کردیم انفاق نمایند (۳) و
کسانی که ایمان دارند به آنچه سوی تو فرود آمده و آنچه پیش از تو فرود آمده و
به آخرت یقین دارند (۴) آنان هستند بر هدایتی از پروردگارشان و آنان می‌باشند
رستگاران (۵)

تجزیه: «الف لام میم» از حروف مقطعه است. «ذلک» مفرد مذکر از اسم اشاره

بعید. «الکتاب» مصدر است. «لا» نفی جنس است. «ریب» صیغه مصدر ثلاثی مجرد بر وزن «فعل»، اجوف یائی. «فی» از حروف جاره. «ه» ضمیر مفرد مذکر غایب متصل مجرور. «هدی» صیغه مصدر ثلاثی مجرد ناقص یائی. «ل» از حروف جاره. «المتّقین» صیغه جمع مذکر از اسم فاعل از باب افتعال لفیف مقرون. «الذین» صیغه جمع مذکر از اسم موصول. «یؤمنون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مضارع از باب افعال مهموز الفاء. «ب» از حروف جاره. «الغیب» صیغه مصدر ثلاثی مجرد اجوف یائی. «و» حرف عطف. «یقیمون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مضارع از باب افعال اجوف واوی. «الصلوة» صیغه مصدر ثلاثی مجرد. «و» از حروف عطف. «من» از حروف جاره. «ما» اسم موصول. «رزقنا» صیغه متکلم مع الغیر از فعل ماضی ثلاثی مجرد، از باب نصر ینصر. «هم» ضمیر جمع متصل غایب مذکر منصوب. «یُنفقون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مضارع از باب افعال. «و» حرف عطف. «الذین» صیغه جمع مذکر از اسم موصول. «یؤمنون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مضارع از باب افعال مهموز الفاء. «ب» از حروف جاره. «ما» اسم موصول. «أنزل» مفرد مذکر غایب از فعل ماضی مجهول از باب افعال. «إلی» از حروف جاره. «ک» ضمیر مفرد مذکر حاضر متصل مجرور. «و» حرف عطف. «ما» موصول. «أنزل» مفرد مذکر غایب از فعل ماضی مجهول از باب افعال. «من» حرف جرّ. «قبل» اسم ثلاثی مجرد از اسماء ظروف. «ک» ضمیر مفرد مذکر حاضر متصل مجرور. «و» حرف عطف. «ب» حرف جرّ. «الآخرة» صیغه مفرد مؤنث از اسم فاعل، فعلش استعمال نشده. «هم» ضمیر جمع مذکر حاضر منفصل مرفوع. «یوقنون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مضارع از باب افعال مثال یائی. «اولئک» صیغه جمع مذکر از اسم اشاره بعید. «علی» از حروف جاره. «هدی» صیغه مصدر ثلاثی مجرد ناقص یائی. «من» از حروف جاره. «رب» صیغه صفت مشبّه بر وزن صعب. «هم» ضمیر

جمع مذکر حاضر متصل مجرور. «و» حرف عطف. «اولئک» صیغه جمع مذکر از اسم اشاره بعید. «هم» ضمیر جمع مذکر حاضر منفصل مرفوع. «المفلحون» صیغه جمع مذکر از اسم فاعل از باب افعال.

ترکیب: «ذلک» مبتدا. «الکتاب» بدل کلّ از کلّ. «لا» نفی جنس. «ریب» اسم لا. «فیه» جارّ و مجرور، خبر لا، متعلّق به کان. جمله «لاریب فیه» خبر برای ذلک. «هدی» خبر دوم برای ذلک. «للمتّقین» جارّ و مجرور، متعلّق به کان، صفت برای هدی. «الذین» موصول. «یؤمنون» صله اش. «بالغیب» جارّ و مجرور متعلّق به یؤمنون، صله و موصول صفت برای متّقین، محلاً مجرور است. «و» حرف عطف. «نیقیمون» فعل و فاعل. «الصلوة» مفعولش، جمله عطف بر جمله یؤمنون. «و» حرف عطف. «مما» جارّ و مجرور متعلّق به ینفقون متأخر است. «ما» اسم موصول. «رزقناهم» صله اش. عائد موصول، ضمیر مفردی است که محذوف است که اصلش رزقناهموه بوده و مجموع جمله مما رزقناهم ینفقون عطف بر جمله یؤمنون می باشد. «الذین» موصول. «یؤمنون» صله اش و «واو» ضمیر، عائدش. «الیک» جارّ و مجرور متعلّق به انزل. «و» حرف عطف. «ما أنزل من قبلک» صله و موصول و جارّ و مجرور، مجموعاً عطف به ما انزل الیک اول. «و» حرف عطف. «بالآخرة» متعلّق به یوقنون. «هم» مبتدا. «یوقنون» خبرش. مجموع جمله عطف بر یؤمنون. «اولئک» مبتدا. «علی هدی» جارّ و مجرور متعلّق به کان خبر مبتدا. «من ربهم» متعلّق به کان، صفت برای هدی. «اولئک» مبتدا. «هم» ضمیر فصل. «المفلحون» خبرش.

تفسیر:

کتاب چیست؟ کتاب در لغت مصدر است به معنای کتابت، و کتابت نقش حروف است بر جسمی به نظم مخصوص. نقش کننده کاتب، آن حروف نقش شده مکتوب، و آن جسم می شود مکتوب فیه. و کتاب گرچه در لغت مصدر است،

ولی گفته می‌شود و مقصود، مکتوب فیه یا مکتوب می‌باشد؛ چنانکه معمول است مصدر را به معنای اسم مفعول استعمال می‌کنند، چنانکه به معنای اسم فاعل نیز استعمال می‌کند.

ولی اگر دقت شود، مکتوب حقیقی آن مطلبی است که کاتب خواسته برای دیگران نمایان کند و نقش حروف بر نظم مخصوص بر جسمی اسباب و آلات است. پس اگر مطالبی علمی در موجودی منتظم شد، گرچه آن موجود جسم نباشد و آن مطالب در قالب حروف جلوه نکند، صحیح است آن موجود را کتاب گفت، یعنی مکتوب فیه. و نیز آن مطالب را کتاب گفت، یعنی مکتوب.

در قرآن مجید، گفتار عیسی علی نبینا و آله و علیه السلام در گاهواره چنین حکایت شده: «قال إني عبدالله أتاني الكتاب و جعلني نبيا» (مریم، ۳۰). ترجمه: عیسی گفت: من بنده خدایم، کتابم بخشیده و پیغمبرم نموده.

البته معلوم است برای عیسی که در گاهواره است، حروف و نقوش و جسم کاغذی یا غیرکاغذی در کار نبوده بلکه کتاب که خدای تعالی او را داده علمی است که در صفحه‌هایش نه در قالب حروف نقش بسته.

و نیز در قرآن آمده: «وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ كِتَابٍ فِي قُرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ» (الانعام، ۷). ترجمه: اگر ما فرود می‌آوردیم بر تو کتابی را در کاغذی پس به دستهایشان آن را لمس می‌کردند هر آینه آنان که کافر شدند می‌گفتند نیست این جز جادوی آشکاری.

از این آیه ظاهر است که آنچه خدا بر پیغمبرش نازل نموده، کتاب است، گرچه در کاغذ نیست؛ بلکه بر صفحه‌های جان جبرئیل نقش بسته بود و بر قلب پیغمبر ﷺ نازل شده و پیغمبر ﷺ آن مطالب را بر قالب الفاظ به گوش مردم رسانید. و از گوش آنان بر صفحه‌هایشان بی‌نقش حروف نوشته شد. سپس بر روی کاغذ و

غیر کاغذ در قالب نقش حروف ظاهرش کردند و به دست ما رسید. در تمام این مراحل، کتاب همان مطالب علمی است و یا همان موجودی که آن مطلب در او منظم شده، چه جسم باشد یا غیر جسم یا نقش حروفی باشد یا نباشد. بلی، خدای تعالی و علم او را کتاب نتوان گفت، زیرا کتاب، کاتبی خواهد تا مطالب را در چیزی قرار دهد و در باره خدا این جهت تصور ندارد.

کلام چیست؟ و فرقی با کتاب چیست؟

مطالب علمی اگر از کسی ظاهر شود کلام است، اظهارش تکلم است، اظهار کننده را متکلم گویند. پس کلام و کتاب، یک حقیقت است و آن همان مطالب علمی است. نظر به ظهورش از موجودی کلام است و نظر به ثبوتش در موجودی کتاب است و آن موجود نیز کتاب گفته می‌شود و در این مراتب فرقی نیست که ظهور حقیقت علمی از موجودی به واسطه آلات و ادوات جسمانی باشد، مانند انسان که به واسطه زبان و دهان و مخارج حروف می‌باشد یا اصلاً واسطه نداشته باشد یا واسطه‌اش غیر جسمانی باشد. و نیز ثبوت آن حقیقت علمی در چیزی چه در ذهن انسانی یا فرشته یا پیغمبر یا لوحی یا اوراق کاغذی یا غیر کاغذی یا به واسطه نقش حروف یا بدون واسطه باشد. در هر صورت و به هر گونه مطالب علمی ظاهر شده از موجودی کلام است و ثابت شده در موجودی کتاب است و آن موجود را نیز کتاب گویند.

پس قرآنی که در دست ما است هم کلام خداست چون مطالبی است علمی که از خدا ظهور کرده، و به وسائلی به ما رسیده و به واسطه نقش حروف بر صفحاتی ثابت شده است. و از این جهت که در آن صفحات ثابت است کتاب خدا گفته می‌شود. ولی این چنین نیست که کلام خدا و کتاب خدا منحصر به این باشد که در دسترس ما است؛ بلکه مطالب علمی که از خدای تعالی ظاهر شده در هر

موجودی که ثابت و واقع شود، آن موجود را می‌توان کتاب خدا گفت. مثلاً افرادی که حافظ سوره‌های قرآن هستند، بهتر می‌توان گفت کتاب خداوند تا این اوراقی که حروف بر آنها نقش شده است.

چنانکه امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: ای انسان! تو کتاب مبین هستی. (دیوان امیرالمؤمنین علیه السلام، ص ۱۶۵) و در جنگ صفین مکرر می‌فرمود: من کتاب ناطق خدایم. (ارشاد القلوب، ج ۲ ص ۲۴۹) و از این نمونه‌ها در آیات و احادیث بسیار است.

اینک باید دانست که آن کتاب که در اوّل سوره بقره اشاره شده است، همین قرآن است که در دست ما است؟ گرچه این هم کتاب خدا است یا موجود دیگر است که کلام خدا در او واقع و ثابت شده است؟ به دلائلی می‌گوییم موجود دیگری است:

۱. «وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يَقْتَرَىٰ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَ تَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (یونس، ۳۷). ترجمه: و این قرآن ساخته دروغی از غیر خدا نیست؛ و لکن تصدیق کننده کتابهای پیشین است و تفصیل آن کتاب است که ربی در آن نیست؛ از جانب پروردگار جهانیان.

در این آیه روشن است که این قرآن را گفته است که غیر از آن کتابی است که ربی در آن نیست. بلکه این قرآن تفصیل آن کتاب است.

۲. در تفسیر علی بن ابراهیم قمی به اسناد از امام صادق علیه السلام روایت نموده: قال الصادق علیه السلام فی قوله تعالی: "ذلک الکتاب لا ریب فیه": الکتاب علی علیه السلام، لا شک فیه. (تفسیر قمی، ج ۱ ص ۳۰). ترجمه: امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه "آن کتاب ربی درش نیست" فرمودند: آن کتاب علی علیه السلام است، شکی در آن نیست.

جمله "شکی در آن نیست" تفسیر "لا ریب فیه" نیست، چنانکه خواهیم گفت شک غیر از ریب است، بلکه ریب سبب شک است. و مقصود امام علیه السلام آن است که تفسیر

کتاب به امیرالمؤمنین علیه السلام یقینی است.

۳. در تفسیر عیاشی به اسناد از امام صادق علیه السلام روایت نموده: قال الصادق علیه السلام: ذلک الکتاب کتاب علی علیه السلام، لا رب فیہ، هدی للمتّقین، و المتّقون شیعتنا. (تفسیر عیاشی، ج ۱ ص ۲۶) ترجمه: امام صادق علیه السلام فرمود: آن کتاب، کتاب علی علیه السلام است، ربیبی درش نیست. هدایت است برای پرهیزکاران، و پرهیزکاران پیروان ما هستند.

بیان خواهد شد که هدایت در این آیه، مرحله چهارم است و تقوا، تقوای طریق است نه تقوای عمل.

۴. شیخ صدوق در کتاب امالی از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به اسناد روایت نموده: قال رسول الله فی قوله تعالی: قُلْ کَفِی بِاللّهِ شَهِیداً بَیْنِی وَ بَیْنُکُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْکِتَابِ، قَالَ: ذَاکَ اَخِی عَلِیُّ بْنُ اَبِی طَالِبٍ. (امالی صدوق، ص ۵۶۵، مجلس ۸۳) ترجمه: رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در تفسیر این آیه «بگو برای شهادت میان من و میان شما کفایت است خدا و کسی که نزد اوست علم کتاب» فرمود: آن کسی که نزد اوست علم کتاب، برادر من علی بن ابی طالب علیه السلام است.

۵. در تفسیر علی بن ابراهیم قمی به اسناد از امام صادق علیه السلام روایت نموده: «الذی عِنْدَهُ عِلْمُ الْکِتَابِ هُوَ اَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ». (تفسیر قمی ج ۱ ص ۳۶۷) ترجمه: امام صادق علیه السلام فرمودند: آن کسی که نزد اوست علم کتاب، امیرالمؤمنین علیه السلام است.

۶. شیخ طبرسی در کتاب احتجاج از محمد بن ابی عمیر روایت نموده: قال الصادق علیه السلام: «وَ قَالَ لِصَاحِبِکُمْ اَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قُلْ کَفِی بِاللّهِ شَهِیداً بَیْنِی وَ بَیْنُکُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْکِتَابِ. وَ قَالَ اللّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا رَطْبٍ وَ لَا یَابِسٍ اِلَّا فِی کِتَابٍ مُّبِینٍ. وَ عِلْمُ هَذَا الْکِتَابِ عِنْدَهُ». (الاحتجاج، ج ۲ ص ۳۷۵)

ترجمه: امام صادق علیه السلام فرمودند: خدای تعالی فرموده است: «بگو برای شهادت میان من و میان شما کفایت می کند خدا و کسی که نزد اوست علم کتاب». این آیه

در باره علی بن ابی طالب علیه السلام نازل شده. و نیز فرمود: «نیست تری و نه خشکی مگر در کتابی آشکار». فرمود: علم این کتاب نزد امیرالمؤمنین علیه السلام است.

۷. شیخ محمد بن حسن صفار در کتاب بصائر الدرجات از امیرالمؤمنین و امام باقر و امام صادق و امام کاظم و امام رضا علیهم الصلوة و السلام به پانزده سند روایت نموده که آیه «و من عنده علم الكتاب» در باره امیرالمؤمنین علیه السلام می باشد و خود امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود: منم که نزد من علم کتاب است. (بصائر الدرجات، ج ۱ ص ۲۱۲ - ۲۱۶)

۸. مرحوم عیاشی در تفسیرش از امام باقر علیه السلام به چهار سند روایت نموده که حضرت فرمودند: «من عنده علم الكتاب» امیرالمؤمنین و ائمه طاهرين علیهم السلام بعد از او هستند. (تفسیر عیاشی ج ۲ ص ۲۲۱)

۹. قاضی سلیمان قندوزی حنفی مذهب در کتاب ینایع المودة به چندین سند از علما و مفسرین اهل سنت مانند ثعلبی و ابونعیم و ابن مغازلی نقل نموده که آنان از اصحاب رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم روایت کرده اند که «من عنده علم الكتاب» و «کتاب المبین» امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام است.

و بسیاری از روایات هست غیر از اینها که نقل شد که کتاب مبین و امام مبین و ذلک الكتاب مقصود امیرالمؤمنین علیه السلام است.

ریب چیست؟

ریب سبب شک است و گاهی نیز به معنای شک استعمال می شود. و شک عدم یقین است به اثبات یا نفی چیزی. مثلاً گفته می شود فلان کس عالم است، برای انسان ممکن است یقین به ثبوت این نسبت باشد. و حالت سوم که هیچ یک از این دو یقین نیست و عقیده در طرف ثابت نشده شک گویند.

سبب شک، یا در خود شک کننده است یا در آن چیزی است که در آن شک

کرده یا از جهت دیگری است. پس بنا بر این معنای آیه چنین است: هیچ سبب شکّی در آن کتاب نیست، زیرا دلائلش بر هر متفکّری روشن است. کسانی که در آن شک دارند، یا سبب شک در خودشان است یا از جهت دیگری است. و نمی‌شود ریب در این آیه به معنای شک باشد، زیرا بسیاری از مردمان در آن کتاب و نیز در قرآن شک دارند.

تقوا چیست؟

تقوا دو گونه است: ۱. تقوای طریق ۲. تقوای عمل.

۱. تقوای طریق عبارت از پیروی کردن راهنمای حق و پرهیز کردن از پیروی گمراهان است.

۲. تقوای عمل عبارت از پرهیز کردن از هر مخالفتی است نسبت به راهنمای حق و دستوراتی که راجع به پیمودن راه می‌دهند.

آن کتاب یعنی امیرالمؤمنین علیه السلام هدایت است برای کسانی که از پیروی گمراهان پرهیز کرده‌اند و پیرو او شدند؛ اما دیگران به حال خود گذاشته شدند. پس تقوا در این آیه تقوای طریق است و آن کتاب برای این گونه متّقین هدایت است، گرچه در طریق حق عملی ناروا داشته باشند و مراعات تقوای عمل را ننمایند.

و هدایت در این آیه هدایت تشریع است؛ یعنی این متّقین به هدایت عقل دعوت پیغمبر را اجابت کردند و شریعتی را که او در پیش نهاد، به راستی پذیرفتند؛ ولی دیگران این مراحل از هدایت را نپیمودند، گرچه به حسب ظاهر دعوت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم را اجابت کردند.

پنج خصلت

در آیات پس از این آیه پنج خصلت برای آنان ذکر شده:

۱. ایمان به غیب ۲. اقامه نماز ۳. انفاق از آنچه خدا روزی شان نموده ۴. ایمان به

آنچه بر پیغمبر ﷺ نازل شده و به آنچه پیش از این نازل شده بود ۵. یقین به آخرت.

مقصود از ایمان به غیب، ایمان به خدای تعالی نیست؛ زیرا تا ایمان به خدای تعالی نباشد، متقین گفته نمی‌شود. و مقصود، ایمان به نبوت و معاد هم نیست، زیرا آن دو خصلت چهارم و پنجم است؛ بلکه چنانکه در روایاتی وارد است، ایمان به امام غائب علیه السلام است و ایمان به امام غائب علیه السلام خصلت این گونه متقین است، زیرا پیغمبر صلوات الله علیه و آله اوصیاء دوازده گانه اش را مکرر برای اصحابش نامبر کرده و کسی که تقوای طریق داشته و در پیروی وصی^۱ اول ثابت قدم بوده، به وصی^۲ دوازدهم نیز ایمان داشته است.

دو نتیجه

نتیجه پایداری بر طریق حق یکی هدایت لطف است از جانب پروردگار که خدا او را به الطافش از گمراهی و تسلط شیاطین محفوظ می‌دارد. و یکی فلاح و رستگاری در آخرت است. و این دو نتیجه در آیه بعد، مذکور شده که فرمود: «آنان بر هدایتی هستند از جانب پروردگارشان»، یعنی هدایت لطف که مرحله پنجم هدایت است. «و آنان هستند رستگاران»، و این رستگاری هدایت مرحله ششم است.^۱

قوله تعالی:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنْذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (۶) خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَ عَلَى سَمْعِهِمْ وَ عَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (۷)

ترجمه: همانا کسانی که کافر شدند، بیم دادن و بیم ندادن بر آنان یکسان است و ایمان نیاورند (۶). خدا بر دلهای آنان و بر گوش آنان مهر نهاده و بر دیدگان آنان

۱. در مورد مراحل هدایت رجوع شود به بیان مفصل مؤلف در تفسیر سوره حمد که در سفینه شماره ۴۶ آمده است.

پوششی است، و برای آنان عذاب بزرگی است. (۷)

تجزیه:

«إِنَّ» از حروف مشبّهة بالفعل. «الذین» اسم موصول صیغه جمع مذکر. «کفروا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی از باب نصر ینصر. «سواء» اسم ثلاثی مزید. «علی» در چهار جا از حروف جارّه. «هم» در هفت جا ضمیر جمع مذکر غایب متصل. «ء» برای تسویه جمله بعد را تأویل به مصدر می‌برد. «أنذرت» صیغه مفرد مذکر مخاطب از فعل ماضی از باب إفعال. «أم» از حروف عاطفه. «لم تُنذر» صیغه مفرد مذکر مخاطب از فعل جحد از باب إفعال. «لا یؤمنون» جمع مذکر غایب از قعل نفی از باب إفعال. «ختم» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ماضی از باب ضرب یضرب. «الله» اسم عَلَم. «قلوب» صیغه جمع مکسر، مفردش قلب است. «و» حرف عطف در سه جا است. «سمع» اسم ثلاثی مجرد. «ابصار» صیغه جمع مکسر، مفردش بصر است. «غشاوة» اسم ثلاثی مزید فیه مؤنث ناقص واوی. «لام» از حروف جرّ. «عذاب» اسم ثلاثی مزید. «عظیم» صفت مشبّهة.

ترکیب:

«الذین کفروا» موصول و صله و عائد مجموعاً اسم آن است، و خبر آن مجموع جمله بعد است تا لم تنذرهم. «سواء» خبر مقدم. «علیهم» جارّ و مجرور متعلّق به سواء. «ء أنذرتهم» تأویل مصدر می‌شود إنذارهم. «لم تنذرهم» عطف بر آن تأویل مصدر است و معطوف و معطوف علیه مبتدای مؤخّر برای سواء. انذار آنان و عدم انذار آنان مساوی است. «ختم» فعل. «الله» فاعلش. «علی قلوبهم» جارّ و مجرور متعلّق به ختم. «علی سمعهم» عطف بر علی قلوبهم. «علی أبصارهم» جارّ و مجرور متعلّق به کان، خبر مقدم است برای غشاوة. «غشاوة» مبتدای مؤخر است. مجموع جمله عطف است بر جمله ختم الله. «لهم» جارّ و مجرور متعلّق است به کان، خبر

مقدم است برای عذاب. و «عذاب» مبتدای مؤخر است. «عظیم» صفت است برای عذاب. مجموع جمله عطف است بر جمله اول.
تفسیر:

در آیات گذشته وصف اهل ایمان شد. و در این آیه وصف دسته‌ای از کفار است. و آنان کسانی هستند که بیم دادن و بیم ندادن نسبت به آنان یکسان است، چیزی در آنان تأثیر ندارد و جهتش آن است که خدای تعالی بر دلهای آنان و بر گوش آنان مهر نهاده، یعنی در دل و گوش آنان چیزی از حق داخل نمی‌شود. و نکته ختم آن است که دیگری هم قدرت بازکردن ندارد و واقعیت این عمل از خدای تعالی واگذاشتن آنان است به خودشان؛ و جهت این عمل از خدای تعالی آن است که آنان بر دیدگان‌شان پوششی گذاشته‌اند یعنی از خدای تعالی چشم پوشیده و رو گردانده و یکسره به خود و هوای نفس خود متوجه شده‌اند. و ترتیب کار آنان در واقع چنین است:

از خدای تعالی چشم پوشیدند و رو برگرداندند و چشم سوی خود و هوای نفس خود گشودند. پس خدای تعالی آنان را به خودشان واگذاشت. دل و گوش‌شان از حق بسته شد. پس بیم دادن و بیم ندادن در باره آنان یکسان است. پس ایمان نمی‌آورند. پس بعد از مرگ برای آنان عذاب بزرگی است.
قوله تعالی:

«وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ (۸)»

ترجمه: و از مردمان کسانی هستند که می‌گویند ایمان آوردیم به خدا و به روز دیگر، و آنان مؤمن نیستند.
تجزیه:

«و» حرف عطف در سه جا. «مِنَ» حرف جارّه. «الناس» اسم جمع. اسم جمع آن

است که لفظ مفرد و معنی جمع باشد. «مَن» اسم موصول. «يقول» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل مستقبل اجوف واوی، از باب نصر ینصر. «آمَنَّا» صیغه متکلم مع الغیر از فعل ماضی مهموز الفاء از باب افعال. «باء» در سه جا حرف جرّ. «الله» اسم علم. «اليوم» اسم ثلاثی مجرد اجوف واوی. «الآخر» صیغه مفرد مذکر از اسم فاعل، فعلش استعمال نشده. «ما» حرف نفی. «هُم» ضمیر جمع مذکر غایب منفصل مرفوع. «مؤمنین» صیغه جمع مذکر از اسم فاعل از باب افعال.

ترکیب:

«من الناس» جارّ و مجرور متعلق به کان، خبر مقدم است. «من» موصول مبتدای مؤخر است. «يقول» صله و عائد برای مَن. «آمَنَّا» فعل و فاعل. «بالله» جارّ و مجرور متعلق به آمنا. «بالیوم» جارّ و مجرور عطف به بر الله. «الآخر» صفت برای الیوم. مجموع جمله مفعول برای يقول. «ما» نافی. «هم» اسم. «بمؤمنین» خبر مای نافی، باء زائده است.

تفسیر:

در این آیه بیان شده که برخی مردمان در حقیقت ایمان ندارند و دروغ می گویند ولی در گفتار مدعی ایمان هستند. این گروه را منافق گویند. و در آیات پس از این تا آیه بیستم از سوره بیان حالاتی و صفاتی از آنان می شود.

قوله تعالى: «يَخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (۹)»

ترجمه: با خدا و کسانی که ایمان آورده اند خدعه می کنند. و خدعه نمی کنند مگر خودشان را، و حال آنکه آگاه نیستند.

تجزیه:

«يخادعون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مستقبل از باب مفاعله. «الله» اسم علم. «الذين» اسم موصول. «آمنوا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی مهموز

الفاء از باب اِفعال. «و» حرف عطف. «ما یخدعون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل نفی از باب منع یمنع. «أَلَا» حرف استثناء. «أنفس» صیغه جمع مکسر، مفردش نفس. «هم» ضمیر جمع مذکر غایب متصل. «ما یشعرون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل نفی از باب نصر ینصر. ترکیب:

«یخادعون» فعل و فاعل. «الله» مفعولش. «والذین آمنوا» موصول و صله و عائد عطف. «ما یخدعون» فعل و فاعل. «أَلَا» برای استثناء مفرغ. استثناء مفرغ آن است که مستثنی منه مذکور نیست و مستثنی در اعراب به جای مستثنی منه است. «انفسهم» مفعول برای ما یخدعون، مجموع جمله عطف است بر یخادعون. «ما یشعرون» فعل و فاعل جمله حالیه است برای فاعل ما یخدعون.

تفسیر: یکی از صفات منافقین خدعه با اهل ایمان است. و خدعه در صدر بودن بازداشتن دیگری است از پیشرفت در کارش به عملیاتی مخفیانه که خود را به ظاهر موافق نشان دهد. در آیه فرموده که با خدا و اهل ایمان خدعه می‌کند، ولی خدعه آنان نسبت به خدای تعالی و اهل ایمان اثری ندارد و کار خدا به انجام خواهد رسید و خدعه آنان به خودشان برمی‌گردد. یعنی به مقاصدشان در دنیا نمی‌رسند و از مقصدی هم که خدای تعالی برای بشر منظور داشته محروم خواهند ماند ولی آگاه نیستند و شعورشان نمی‌رسد و از این روی دست از خدعه نمی‌کشند. قوله تعالی: «فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَ هُمْ عَذَابُ أَلِيمٌ مَّا كَانُوا يَكْذِبُونَ (۱۰)»

ترجمه: مرضی در دلهایشان ثابت است پس خدا مرضشان را افزود و برای آنان عذابی دردناک است چون دروغ گفتند.

تجزیه: «فی» حرف جرّ. «قلوب» جمع مکسر، مفردش قلب. «هم» در سه جا ضمیر جمع مذکر غایب متصل. «مرض» در دو جا اسم ثلاثی مجرد. «فاء» حرف

عطف. «زاد» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ماضی اجوف یائی از باب ضرب یضرب. «الله» اسم علم. «و» حرف عطف. «ل» حرف جرّ. «عذاب» اسم ثلاثی مزید. «الیم» صفت مشبّهه. «باء» حرف جرّ. «ما» حرف مصدری. «کانوا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی اجوف واوی از باب نصر ینصر. «یکذبون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مستقبل از باب ضرب یضرب.

ترکیب: «من قلوبهم» جارّ و مجرور متعلق به کان خبر مقدم است. «مرض» مبتدای مؤخر است. «فزادهم الله» فعل و فاعل و مفعول، و مفعول بر فاعل الله مقدم ذکر شده است. «مرضاً» تمیز برای زاد، مجموع جمله عطف بر جمله اولی. «لهم» جارّ و مجرور متعلق به کان خبر مقدم است. «عذاب» مبتدای مؤخر است. «لهم» صفت برای عذاب. «بما» جارّ و مجرور متعلق به کائن، جمله پس از ما، تأویل به مصدر است، یعنی: به سبب دروغ نگفتنشان. بما با جمله بعدش صفت دوم است برای عذاب.

تفسیر: مرض، اختلال طبیعت است در عضوی از اعضاء بدن و آن مرض جسمانی است. مرض روحی انحراف از حکم فطرت و عقل است و در هر دو صورت در اثر عارضی است و عارض روحی حبّ نفس و حبّ خواسته‌های نفس است در مقابل حبّ خدا و حبّ خواسته‌های خدای تعالی. مقصود از مرض در این آیه نفاق است؛ زیرا آیات در باره منافقین است. و نفاق، اظهار ایمان و اخفاء کفر است. و منافق بر خلاف واقع و باطن خودش خبر می‌دهد و خبر بر خلاف واقع کذب است و خدای تعالی در آیه می‌فرماید: به سبب کذبشان عذابی پردرد دارند که از عذاب کافر شدیدتر است.

و بیان آنکه خدای تعالی مرض آنان را زیاد کرده، از دو جهت است:

یکی از جهت خودشان، زیرا خدای تعالی هر موجودی را در مسیر خودش به

فیض هستی و بقاء مدد می‌کند و به مدد خدای تعالی در همان راهش پیشرفت می‌کند و کامل می‌شود و البته منافق در مسیر نفاق است و هر روز عملیات منافقانه خود را ادامه می‌دهد و بر نفاقش می‌افزاید و این افزایش عمل خود منافق است. ولی چون تابع بقاء اوست و بقائش به خواست خدای تعالی است افزایش نفاقش نیز به خواست خدای تعالی می‌شود گرچه بقاء او را خدای تعالی برای مصلحتی می‌خواهد نه به منظور اینکه نفاقش را زیاد کند، چون نفاق و هر شرّ و رذیلتی خواسته مستقیم خدای تعالی نیست، بلکه همه آنها توابع خلق است و هستی و بقاء خلق را خدای تعالی می‌خواهد. پس افزایش نفاق مانند خود نفاق، عمل خود منافقین است و زنده داشتن آنان برای مصلحتی عمل خدای تعالی است و آنان در اثر زنده بودن نفاقشان را ادامه و افزایش می‌دهند و در اینکه خدای تعالی افزایش را به خودش نسبت داده یک نکته توحیدی است و آن نکته آن است که ادامه نفاق و خدعه منافقین در اثر آن است که خدای تعالی آنان را مهلت داده نه آنکه به استقلال قدرت خودشان باشد.

جهت دیگر از ناحیه اهل ایمان است. و بیانش آنکه خدای تعالی روز به روز دینش را گسترش می‌دهد و مسلمان را نصرت می‌کند و بر عظمت و عزتشان می‌افزاید و این افزایش به مراحل ایمان موجب افزایش نفاق و لوازم آن در منافقین می‌شود. پس خدای تعالی آن افزایش را می‌کند و این افزایش هم در اثر آن بار می‌آید. از این جهت خدای تعالی این را هم به خود نسبت می‌دهد.

قوله تعالی: «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (۱۱) أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ (۱۲)»

ترجمه: و چون گفته شوند در زمین فساد نکنید، گویند جز این نیست که ما اصلاح کنندگانیم (۱۱) آگاه باشید همانا آنان هستند فسادکنندگان، ولكن ادراک

ندارند. (۱۲)

تجزیه: «و» حرف عطف در دو جا. «اذا» اسم شرط زمانی. «قیل» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل مجهول اجوف واوی از باب نصر ینصر. «ل» حرف جرّ. «هم» در سه جا ضمیر جمع مذکر غایب. «لا تفسدوا» صیغه جمع مذکر مخاطب از فعل نهی از باب افعال. «فی» حرف جرّ. «الارض» اسم ثلاثی مجرد مهموز الفاء. «قالوا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی اجوف واوی از باب نصر ینصر. «انّ» از حروف مشبّهه بالفعل. «ما» کافّه است، یعنی نمی‌گذارد که انّ نصب اسم و رفع خبر دهد. «نحن» ضمیر متکلم مع الغیر منفصل مرفوع. «مصلحون» صیغه جمع مذکر صحیح از اسم فاعل از باب افعال. «ألا» حرف تنبیه. «انّ» گذشت. «المفسدون» صیغه جمع مذکر صحیح از اسم فاعل از باب افعال. «لکن» از حروف مشبّهه بالفعل، مخفف شده است. «لایشعرون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل نفی از باب نصر ینصر.

ترکیب: «و» حرف عطف جمله شرطیه را عطف نموده بر جمله خبریه «فی قلوبهم مرض». «إذا» اسم شرط زمانی، شرطش «قیل لهم». «لهم» جازّ و مجرور متعلّق به «لا تفسدوا». «قالوا» فعل و فاعل جزاست برای اذا. «انما نحن مصلحون» مبتدا و خبر، جمله مفعول است برای قالوا. «أنهم» انّ از حروف مشبّهه بالفعل. هم اسمش. «هم» ضمیر فصل که بین مبتدا و خبر برای تأکید در می‌آید. «المفسدون» خبر انّ. «لا یشعرون» فعل و فاعل.

تفسیر: فساد، تغییر چیزی است از حال طبیعی اش و اصلاح مقابل آن است یعنی حال طبیعی اش برقرار باشد. افساد ایجاد آن تغییر است و اصلاح عبارت از رفع آن تغییر است.

حال طبیعی انسان که فطرت گفته می‌شود، آن است که بر توحید و تسلیم نسبت

به پروردگارش باشد و تغییر از این حالت فساد اوست. کافر فاسد است ولی چندان مفسد نیست، زیرا شناخته شده و افراد اهل ایمان از آنان فاصله می‌گیرند و گرفتار فساد آنان نمی‌شوند. ولی منافق با اهل ایمان آمیزش دارد چون به ظاهر خود را مؤمن نشان می‌دهد. پس ایجاد فساد در افراد دیگر می‌نماید بلکه دلال مظلمه فساد کافران نیز هست. و فساد آنان را در جامعه اهل ایمان می‌آورد و پراکنده می‌کند. از این جهت خدای تعالی افساد را منحصر به منافقین نموده و فرموده: «انهم هم المفسدون». زیرا ضمیر فصل و الف و لام بر سر خبر فائده انحصار را می‌رساند. و همچنانکه در باطن کافر و در ظاهر دعوی ایمان دارند نسبت به اصلاح و افساد هم در باطن مفسد ولی در ظاهر مدعی اصلاح می‌باشند؛ با فرق اینکه کفر باطن خود را درک می‌کند ولی مفسد بودنشان را درک نمی‌کنند. از این جهت فرموده: «و لکن لا يشعرون».

قوله تعالی: «وَ إِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَ نُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَ لَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ (۱۳)»

ترجمه: و چون گفته شوند ایمان آورید چنانکه مردم ایمان آوردند، گویند آیا ایمان آوریم چنانکه سفیهان ایمان آوردند؟ آگاه باشید آنان هستند سفیهان و لکن نمی‌دانند. (۱۳).

تجزیه: «إِذَا قِيلَ لَهُمْ» مانند آیه قبل. «آمِنُوا» صیغه جمع مذکر حاضر، از فعل امر از باب افعال. «ك» حرف جرّ. «ما» حرف مصدری. «آمَنَ» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ماضی از باب افعال. «الناس» اسم جمع. «قَالُوا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی اجوف واوی از باب نصر ینصر. «ء» همزه برای استفهام انکاری. «نُؤْمِنُ» صیغه متکلم مع الغیر از فعل مستقبل از باب افعال. «كَمَا آمَنَ» گفته شد. «السُّفَهَاءُ» در دو جا صیغه جمع مکسر، مفردش سفیه است. «أَلَا» حرف تنبیه. «انّ» از حروف

مَشَبَّهَ بالفعل. «هم» ضمیر جمع مذکر غایب. «و» حرف عطف. «لکن» از حروف مشَبَّهَ بالفعل، و لکن بوده، مخفف شده. «لا يعلمون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل نفی از باب علم يعلم.

ترکیب: «و» حرف عطف، مجموع جمله را عطف کرده بر گذشته. «إذا» اسم شرط زمانی. «قیل» با تمام متعلقاتش جمله شرطیه. «لهم» متعلق به قیل. «آمنوا» نایب فاعل برای قیل. «کما» جارّ و مجرور متعلق به آمنوا. «آمن الناس» فعل و فاعل در تأویل مصدر است. می شود کایمان الناس. «قالوا» جمله جزائیه. «أنؤمن» مفعول قالوا. «کما آمن السفهاء» متعلق به نؤمن. مانند «کما آمن الناس» در تأویل مصدر است، می شود: کایمان السفهاء. «ألا» حرف تنبیه، عملی ندارد. «إنهم» از حروف مشَبَّهَ بالفعل، هم اسمش. «السفهاء» خبر إنّ. «و» حرف عطف، جمله را به جمله پیش عطف نموده. «لکن» چون مخفف شده عملی ندارد. «لا يعلمون» فعل و فاعل. تفسیر: سفیه کسی را گویند که صلاح و فسادش را تشخیص ندهد و از خود رأی و نظر ثابتی نداشته باشد. منافقین اهل ایمان را سفیه دانسته اند. خدای تعالی می فرماید: منافقین سفیه هستند نه اهل ایمان. و جهتش روشن است زیرا اصلاح و فساد بشر بایستی نسبت به دنیا و آخرت هر دو منظور شود. منافق و غیرمنافق از کسانی که صلاح و فساد را در مورد دنیا فقط منظور می کنند، تشخیص صلاح و فساد خود را نداده اند و رأی ثابتی ندارند، زیرا طبق تغییرات دنیا رأیشان تغییر می کند. پس سفیه آنان هستند.

قوله تعالى: «وَ إِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَ إِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤْنَ (۱۴) اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يُمْدِدْهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۵)»

ترجمه: و چون دیدار کنند کسانی را که ایمان آورده اند گویند ایمان آورده ایم. و چون با شیاطینشان خلوت کنند گویند ما با شما هستیم جز این نیست که ما استهزاء

کنندگانیم (۱۴) خدا با آنان استهزاء می کند و بگذارد در سرکشی خودشان حیران
مانند. (۱۵)

تجزیه: «و» در سه جا عطف. «إذا» اسم شرط زمانی. «لقوا» صیغه جمع مذکر
غایب از فعل ماضی از باب علم یعلم مانند رضی یرضی، مصدرش لقاء است و در
اصل لقای بوده، یاء بعد از الف زائد قلب به همزه شده است. و واو لقوا برای التقاء
ساکنین با لام الذین در قرائت ساقط می شود. «الذین» صیغه جمع مذکر از اسم
موصول. «آمنوا» گذشت. «قالوا» گذشت. «آمنّا» صیغه متکلم مع الغیر از فعل ماضی
از باب أفعال. «خلوا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی از باب نصر ینصر،
ناقص واوی است مفردش خلا. مصدرش خلوة است. «إلی» حرف جرّ. «شیاطین»
جمع مکسر، مفردش شیطان است. «هم» در چهار جا، ضمیر جمع مذکر غایب
متصل. «انّا» انّ است با نا که ضمیر متکلم مع الغیر متصل است. انّ نا بود، یک نون
برای تخفیف حذف شده است. «مع» اسم دو حرفی است، مشتقات ندارد و معنای
حرف دارد، ولی چون تنوین بر او داخل شود، می گویند اسم است. «کم» ضمیر
جمع مذکر مخاطب متصل. «انّما» انّ آیت با مای کافه. «نحن» ضمیر متکلم مع الغیر
منفصل. «مستهزئون» صیغه جمع مذکر از اسم فاعل از باب استفعال، ثلاثی مجردش
هزء یهزء می باشد. «الله» اسم علم. «یستهزء» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل مضارع
از باب استفعال. «ب» حرف جرّ. «و» حرف عطف. «یمدّ» صیغه مفرد مذکر غایب
از فعل مستقبل از باب نصر ینصر مضاعف است. «فی» حرف جرّ. «طغیان» مصدر
است. «یعمهون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مستقبل از باب منع یمنع، مصدرش
عمه است.

ترکیب: «و» در سه جا حرف عطف، جمله بعد را به جمله سابق عطف کرده.
«إذا» اسم شرط زمانی، شرطش لقوا و جزائش قالوا است. «لقوا» فعل و فاعل،

«الذین» مفعولش. «آمونا» صله و عائد الذین. «قالوا» فعل و فاعل. «آمنا» مفعولش. آما نیز فعل و فاعل است. «إذا» شرط زمانی. «خلوا» شرطش. «قالوا» جزائش. «خلوا» فعل و فاعل. «إلی شیاطینهم» جارّ و مجرور متعلق به خلوا می‌باشد. «قالوا» فعل و فاعل. «إنا معکم» انا انّ است با اسمش «معکم» ظرف است متعلق به کنا. خبر انّ است. جمله «انا معکم» مفعول قالوا است. «انما نحن مستهزون» مبتدا و خبر است. «الله يستهزء» مبتدا و خبر. «بهم» جارّ و مجرور متعلق به يستهزء. «یمدّهم» فعل و فاعل و مفعول. «فی طغیانهم» جارّ و مجرور متعلق به یمدّ. «یعمهون» فعل و فاعل، جمله حالیه است برای مفعول یمدّ.

تفسیر: مقصود از شیاطین، کفار و مشرکینی هستند که منافقین با آنان رابطه دوستی دارند و اسرار اهل ایمان را برای آنان می‌گویند. و با آنان واقع حال خودشان را می‌گویند که ما با شما هستیم و اهل ایمان را مسخره می‌کنیم. ولی چون اهل ایمان را ملاقات می‌کنند، در مقام نفاق می‌آیند و می‌گویند ما ایمان آورده‌ایم. و حقیقت استهزاء آن است که اظهار توافق با اعتقاد یا عمل کسی بشود در صورتی که توافق واقعیت ندارد. و استهزاء کننده چنان می‌داند که آن اعتقاد یا عمل، خطا است. ولی به قصد آن توافق می‌کند که وقتی عدم موافقت مکشوف شد بر او بخندد و او را به خشم آورد. یعنی وقتی خطای آن شخص ظاهر شد و گرفتار نتیجه خطایش گردید، بر او بخندد.

و البته این قسمت اخیر از معنای استهزاء در باره خدای متعال نیست، بلکه همان مقدار است که خدا آنان را به حال خودشان می‌گذارد و بر حسب ظاهر، آنان گمان می‌کنند خدای تعالی با آنان توافق دارد. و خدای متعال چون آن گروه را به حال خودشان می‌گذارد، چنین گمان می‌کنند که خدا با اعمال آنان موافق است. و لکن عدم موافقت پس از مرگ بر آنان مکشوف می‌شود.

و در روایت دارد که مؤمنین در روز قیامت بر آنان می‌خندند و آنان به خشم می‌آیند. ولی خشمشان اثری ندارد. پس معنای استهزاء در بارهٔ خدای تعالی به این تفسیر صحیح است گرچه در بارهٔ خدا، خندیدین تصور نمی‌شود و نیازی نیست که گفته شود معنای استهزاء از خدای تعالی مکافات استهزاء است گرچه در بعضی احادیث مذکور است.

قوله تعالی:

«أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالََةَ بِالْهُدَىٰ فَمَا رَبَحْتُ بِتِجَارَتِهِمْ وَ مَا كَانُوا مُهْتَدِينَ» (۱۶)

ترجمه: آنانند که گمراهی را به هدایت خریدند، پس تجارتشان سودشان نکرد و راه یافته نبودند.

تجزیه: «اولئک» صیغهٔ جمع از اسم اشارهٔ بعید. «الذین» صیغهٔ جمع مذکر از اسم موصول. «اشترؤا» صیغهٔ جمع مذکر غایب از فعل ماضی از باب افتعال ناقص یائی است. ثلاثی مجردش شری یشری مانند رمی یرمی بوده.. «الضلالة» مصدر است. «باء» حرف جرّ. «الهدی» مصدر است. «فا» حرف عطف و به معنای نتیجه. «ما ربحت» صیغهٔ مفرد مؤنث غایب از فعل ماضی منفی از باب علم یعلم. «تجارت» مصدر است. «هم» ضمیر جمع مذکر غایب. «و» حرف عطف است. «ما کانوا» صیغهٔ جمع مذکر غایب از فعل ماضی از باب نصر ینصر، از افعال ناقصه است. «مهتدین» صیغهٔ جمع مذکر از اسم فاعل از باب افتعال ناقص یائی است، اصلش مهتدیین بوده.

ترکیب: «اولئک» مبتدا. «الذین» خبرش. «اشترؤا» فعل و فاعل صله و عائد الذین است. «الضلالة» مفعول اشترؤا. «بالهدی» جارّ و مجرور متعلق به اشترؤا می‌باشد. «فما ربحت» فعل. «تجارت» فاعلش اضافه شده به ضمیر جمع. «واو» حرف عطف است. مانند «فاء» که حرف غطف است. جمله را عطف بر جملهٔ سابقش کرده. «ما

کانوا» فعل ناقص و اسمش. «مehتدین» خبرش.

تفسیر: کلمه «هدی» در این آیه هدایت تشریع است. منافقین داخل اسلام شدند و بر حسب ظاهر هدایت دعوت را پذیرفتند، ولی هدایت تشریع را نپذیرفتند. و تا می‌توانستند، دستورات پیامبر ﷺ را مخالفت می‌کردند. و چون هدایت تشریع متاعی بوده که در دست آنان آمده، و می‌توانستند از آن به نفع آخرتشان استفاده کنند و نکردند، بلکه آن متاع را از دست دادند و ضلالت را که مخالفت تشریع باشد اختیار کردند. پس گویا معامله‌ای انجام شده، متاع ارزنده هدایت را از دست داده‌اند و متاع بی‌ارزش بلکه مضر ضلالت را گرفته‌اند. پس تجارت و معامله آنان سودی نداشت بلکه سراپا ضرر است. و ره به سوی سود و سعادت نیافتند. و جمله «و ما کانوا مهتدین» (ره یافته نبودند) دلالت می‌کند که آنان از ابتداء ایمان نداشتند.

قوله تعالى: مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَ تَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يَبْصُرُونَ (۱۷) ضُمُّ بُكْمٍ غُمَى فُهُمْ لَا يَرْجِعُونَ (۱۸)
ترجمه: حال آنان مانند حال کسی است که آتش افروخته پس چون پیرامونش را روشن کند، خدای تعالی نورش را ببرد و تاریکی‌ها آنان را گذارد و چیزی را نبینند (۱۷) کران، گنگان، کوران‌اند. پس آنان بر نمی‌گردند. (۱۸)

تجزیه: «مثل» در دو جا اسم ثلاثی مجرد. «هُم» در چهار جا ضمیر جمع مذکر غایب. «ک» حرف جرّ. «الذی» صیغه مفرد مذکر از اسم موصول. «استوقد» صیغه مفرد مذکر از فعل ماضی از باب استفعال، مثال واوی است. ثلاثی مجردش وقد یقد مانند معد یعد است. «نار» اسم ثلاثی مجرد اجوف واوی. «فا» حرف عطف است. «لَمَّا» اسم شرط زمانی. «أضأت» صیغه مفرد مؤنث غایب از فعل ماضی از باب افعال اجوف واوی مهموز اللام است، مصدر ثلاثی اش ضوء و ضیاء است. «ما»

اسم موصول. «حول» از اسماء ظروف. «ه» ضمیر مفرد مذکر غایب متصل مجرور. «ذهب» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ماضی. «الله» اسم علم. «ترک» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ثلاثی مجرد از باب نصر ینصر. «فی» حرف جرّ. «ظلمات» صیغه جمع صحیح مؤنث، مفردش ظلمه است. «لا یبصرون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل نفی باب افعال. «صمّ بکم عمی» هر سه جمع مکسر، مفردشان اصم، ابکم، اعمی می باشد و هر سه صفت مشبّهه است. «لایرجعون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل نفی از باب ضرب یضرب است.

ترکیب: «مثل» مبتدا. «هم» مضاف الیه. «کمثل» جارّ و مجرور متعلق به کان، خبر مبتدا. «الذی» مضاف الیه. «استوقد» فعل و فاعل صله و عائد الذی است. «ناراً» مفعول استوقد. «فاء» حرف عطف، جمله شرطیه را بر جمله سابق عطف کرده. «لما» اسم شرط زمانی. «أضاءت» جمله شرطیه فعل و فاعل است، فاعلش ضمیر هی در آن مستتر است، راجع به نار است. «ما» موصول، مفعول اضاءت. «حوله» ظرف است، متعلق به کان با کان صله و عائد موصول است. «ه» در حوله که مضاف الیه است، راجع است به الذی. «ذهب الله» فعل و فاعل، جمله جزائیه برای لما می باشد. «بنورهم» جارّ و مجرور متعلق به ذهب. «هم» مضاف الیه است. «واو» حرف عطف. «ترک» به واسطه واو، عطف بر ذهب است. ترک، فعل و فاعل. «هم» مفعولش. «فی ظلمات» جارّ و مجرور متعلق به ترک. «لایبصرون» فعل و فاعل جمله حالیه است، برای مفعول ترک. «صمّ» خبر مبتدای محذوف است. «بکم» خبر دوم است. «عمی» خبر سوم است. «فا» حرف عطف است به ضمیمه معنای نتیجه یعنی رجوع نکردن، نتیجه کور بودن آنان است. «هم» مبتدا. «لایرجعون» فعل و فاعل خبر مبتدا است.

تفسیر: در این آیه خدای تعالی تشبیه کرده حال منافقین را به حال انسانی که

آتشی افروخته تا آنکه مقاصدش را در روشنایی آتش انجام دهد. پس هنگامی که آتش اطرافش را روشن کرده و می‌خواهد مقاصدش را انجام دهد، خدای تعالی به واسطه باد یا غیر آن آتشش را خاموش کند و او را در تاریکی بگذارد و چشمش جایی را نبیند و مقاصدش انجام نیافته بماند.

منافقین هم آتش فتنه و فساد را به واسطه نفاقشان روشن می‌کردند و می‌خواستند اساس اسلام را بر هم زنند. ولی خدای متعال، آتش آنان را خاموش می‌کرد و آنان را در ظلمت و حیرت می‌گذاشت و نمی‌توانستند راه فتنه انگیزی را به پایان رسانند. چنانکه در زمان رسول خدا ﷺ و امیرالمؤمنین علیا و هر یک از امامان علیا منافقین برای بر هم زدن اسلام، انگیزه‌هایی داشتند ولی با تدبیرهای حکیمانه پیغمبر خدا ﷺ و هر یک از ائمه علیا از نقشه‌های آنان جلوگیری می‌نمودند تا ظاهر و باطن اسلام محفوظ ماند و به دست آیندگان رسید. سپس خدای تعالی فرموده آنان از شنیدن حق کر و از گفتن حق گنگ و از دیدن حق کورند. پس بازگشت به حق نکنند. مقصود آن است که اهل ایمان به امید هدایت آنان گول آنها را نخورند، امیدی به هدایت آنها نیست.

قوله تعالی: «أَوْ كَصِبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَ رَعْدٌ وَ بَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَ اللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ (۱۹) يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَ إِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَ أَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (۲۰)»

ترجمه: یا حالشان مانند حال دچارشدگان به باران شدیدی که در آن باران تاریکی‌های رعد و برق است می‌باشد در حالی که از صداهای هولناک ناهنجار انگشتانشان را در گوشه‌هایشان گذارده چون بیمناک مرگ‌اند و خدا به کافران احاطه دارد. (۱۹) نزدیک است برق چشمهای آنان را برباید. هرگاه نورشان دهد در نور

برق ره بپیمایند و چون بر آنان تاریک شود ایستند. و اگر خدا می‌خواست شنوایی آنان و نور چشمانشان را می‌برد. همانا خدا بر هر چیزی توانا است. (۲۰)

تجزیه: «واو» حرف عطف. «ک» حرف جرّ. «صیّب» صیغه صفت مشبّهه در اصل صیوب بوده مانند سیّد و میّت که در اصل سیّود و میّوت بوده. «من» حرف جرّ. «السماء» اسم ثلاثی مزید در اصل سماو بوده و او بعد از الف زائده تبدیل به همزه شد. «فی» حرف جرّ. «ه» ضمیر مفرد مذکر غایب متصل مجرور. «ظلمات» جمع صحیح مؤنث مفردش ظلمت است. «رعد» اسم ثلاثی مجرّد. «برق» اسم ثلاثی مجرّد. «يجعلون» صیغه جمع مذکر غایب از فعل مستقبل. «اصابع» جمع مکسر منتهی الجموع، مفردش اصبع است. «آذان» جمع مکسر در اصل اوذان بر وزن أفعال بوده همزه دوم قلب به الف شده آذان شد مفردش أُذُن است. «الصواعق» جمع مکسر منتهی الجموع، مفردش صاعقه است. «حذر» مصدر است. «الموت» اسم ثلاثی مجرّد اجوف واوی. «واو» حرف استیناف. «محیط» صیغه مفرد مذکر از اسم فاعل از باب افعال. «الکافرین» جمع مذکر از اسم فاعل ثلاثی مجرّد. «یکاد» فعل مضارع از افعال مقاربه. «یخطف» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل مستقبل مصدرش خطفه است. «ابصار» جمع مکسر مفردش بصر است. «کلّ» اسم ثلاثی مجرّد مضاف. «ما» اسم شرط زمانی. «اضاء» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ماضی باب افعال. «مشوا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی از باب ضرب یضرب. «اذا» اسم شرط زمانی. «اظلم» صیغه مفرد مذکر غایب از باب افعال ماضی. «علی» حرف جرّ. «قاموا» صیغه جمع مذکر غایب از فعل ماضی ثلاثی مجرّد از باب نصر ینصر. اجوف واوی. «لو» حرف شرط. «شاء» صیغه مفرد مذکر غایب از فعل ماضی از باب منع یمنع. اجوف یائی و مهموزاللام است. مصدرش مشیئه است و مشیت هم گفته می‌شود. «لام» حرف جزاء. «سمع» اسم ثلاثی مجرّد. «شیء» اسم ثلاثی مجرّد.

اجوف مهموز اللام «قدیر» صفت مشبیه.

ترکیب: «أو» عطف نموده کصیب را بر کمثل. کصیب متعلق به کان، خبر مبتدا محذوف است و تقدیر کلام چنین است: أو مثلهم کمثل صیب. «صیب» به معنای باران شدید است، و نیز باید برای صیب، مضافی تقدیر کرد و گفت: کمثل اصحاب صیب. اصحاب صیب کسانی می‌شوند که گرفتار باران شده‌اند. و حال منافقان مانند حال آنان است. «من السماء» متعلق به کائن صفت صیب است. «فیه» جارّ و مجرور متعلق به کان خبر مقدم است. «ظلمات» مبتدای مؤخر. «رعد و برق» عطف بر ظلمات، جمله مبتدا و خبر، صفت دوم است برای صیب. «یجعلون أصابعهم» فعل و فاعل و مفعول است. جمله حالیه است برای اصحاب. «فی آذانهم من الصواعق» هر دو جارّ و مجرور، و هر دو متعلق به یجعلون. «حذر الموت» مفعول له برای یجعلون. «والله محیط» مبتدا و خبر است. «بالکافرین» متعلق به محیط است. «یکاد» از افعال مقاربه. «البرق» اسم یکاد. «یخطف» خبر یکاد. «أبصارهم» مفعول یخطف. «کلّمّا» اسم مشروط زمانی. «أضاء» شرط آن. «لهم» متعلق به اضاء. «مشوا» جزاء شرط. «فیه» متعلق به مشوا. «واو» عاطفه. «اذا» اسم شرط زمانی. «أظلم» شرطش. «علیهم» متعلق به أظلم. «قاموا» جزاء شرط. «واو» عاطفه. «لو» حرف شرط. «شاء الله» شرطش فعل و فاعل. «لذهب» جزاء. «بسمعهم» متعلق به ذهب. «أبصارهم» عطف بر سمعهم. «إنّ» از حروف مشبیه بالفعل. «الله» اسم آن. «قدیر» خبر آن. «علی کل شیء» جارّ و مجرور و مضاف و مضاف الیه، متعلق به قدیر است.

تفسیر: در این آیه مثلی دیگر برای منافقین است که حال آنان تشبیه شده به حال کسانی که در شب تار گرفتار باران ریزانی که دارای تاریکی شب و رعد و برق است شده باشند در حالی که از صواعق (آتشی است که از برق به زمین می‌ریزد و صدای رعد را هم صاعقه گویند و در اینجا مراد معنای دوم است) انگشتانشان

در گوش کرده‌اند از ترس مرگ. و نیز در حالی هستند که نزدیک است برق چشمان آنان را برباید، یعنی آنان را کور کند. و از طرفی گرفتار تاریکی هستند و از برق استفاده‌ای می‌کنند زیرا برق هرگاه برای آنان روشنی دهد، می‌توانند راه بروند و هرگاه برق نزند و بر آنان تاریکی فراگردد از راه می‌ایستند. و اگر خدا می‌خواست به واسطهٔ رعد و برق قوی گوش و چشم آنان را کور و کر می‌کرد (می‌برد).

و خلاصهٔ مثل آن است که آن مردمی که در بیابان تاریک گرفتار چنین بارانی شده‌اند از آن باران استفاده نمی‌کنند و گرفتار ناراحتی‌ها و وحشت‌هایش هم هستند. منافقین هم از آیات الهی که باران رحمت معارف و هدایت است استفاده نمی‌کنند بلکه در متشابهات آیات - که برای آنان ظلمات است - سرگردانند و متحیر. و از لعن و نفرینی که در آیات بر منافقین فرستاده شده که مانند رعد و برق است، ناراحت و معذب هستند. گوشهای خود را از شنیدن آن آیات که مؤمنین می‌خوانند و خواندن آنان برایشان مانند صاعقه است می‌گیرند. فوائد دنیا و آخرت که در آیات برای اهل ایمان گفته شده و برق امید است نزدیک است دیدگان منافقین را کور کند چون نمی‌توانند آنها را برای مؤمنین ببینند ولی در عین حال، برای آنان از جهت دنیا بهره‌مندی و برق امیدی هست و از جهت آخرت برق امیدی برایشان نیست و تاریک و بی‌بهره هستند و اگر خدا بخواهد، نفاق آنان را آشکار می‌کند و این مقدار بهره‌ای که از جهت دنیا در اسلام دارند، از بین می‌برد.